

तिष्ण

वर्ष: १२ वें। अंक ४ था
जनवारी-फेब्रुवारी-मार्च- २०२२

मूर्तीशिल्प, कला व स्थापत्य

विशेषांक

साहित्य, कला आणि लोकसंस्कृतीला वाहिलेले त्रैमासिक

तिफण

वर्ष १२ वे, अंक - चौथा; जानेवारी-फेब्रुवारी-मार्च २०२२

UGC Care Listed Journal

ISSN 2231 - 573X

• संपादक •

डॉ. शिवाजी हुसे

पत्ता : संपादक, तिफण, 'शिवार', श्रीराम कॉलनी,
हिवरखेडा रोड, कन्ड, जि. औरंगाबाद - ४३११०३.
मो. ९९०४००३९९८

UGC Care Listed Journal ISSN 2231 - 573X
साहित्य, कला आणि लोकसंस्कृतीला वाहिलेले श्रीमासिक

तिफण

MAH MAR 34737/13/1/2009-TC

गूर्तिशिट्प, कला त स्थापत्य विशेषांक

वर्ष १२ वे, अंक - चीथा; जानेवारी-फेब्रुवारी-मार्च २०२२

• संपादक •

डॉ. शिवाजी हुसे

• अतिथी संपादक •

डॉ. जगदीश व्यंकटराव भेलोंडे

• संपादक मंडळ •

डॉ. सर्जेराव जिगे

डॉ. ताहेर पठाण

डॉ. ममता इंगोले

डॉ. फुला वागूल

डॉ. वंदना महाजन

डॉ. वामन जाधव

डॉ. अनिल गजे

डॉ. रामचंद्र झाडे

डॉ. यशवंत सोनुने

मूल्य : २०० रुपये

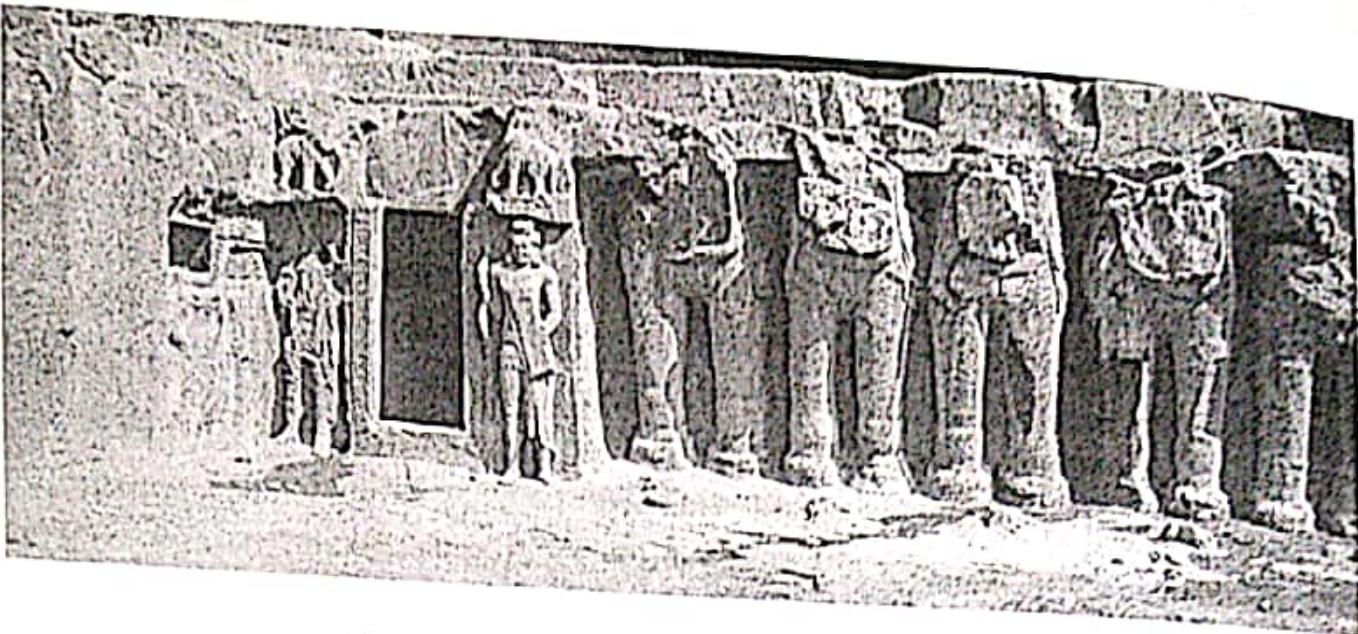
या अंकातील लेखकांच्या मतांनी संपादक सहमत आणतीलच आणो नाही. या नियतकालिकागा महाराष्ट्र गव्हर्नमेंट आणि संस्कृती मंडळाकडून अनुदान प्राप्त झाले आहे; परंतु या नियतकालिकात प्रसिद्ध झालेती पते मंडळाचा मान्य आणतीलच असे नाही.

पत्ता : संपादक, तिफण, 'शिवार', श्रीराम कॉलनी, हिवरखेडा रोड,

कन्नड, जि. औरंगाबाद - ४३२१०३. मो. ९९०४००३९९८

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	लेखाचे शीर्षक / लेखकाचे नाव	पृ. क्र.
1.	प्राचीन भारतीय मूर्तिकला निर्मितीची साधने - डॉ. सीमा नवनाथ इंदलकर	1 - 5
2.	मार्कडा मंदिराचा ऐतिहासिक अभ्यास - प्रा. जयवंत एन. काकडे	6 - 12
3.	मराठवाड्यातील मंदिर स्थापत्यातील मूर्ती व शिल्प - डॉ. आर आर पिंपळपल्ले - सोनाळे सरस्वती निवृत्ती	13 - 18
4.	हेमाडपंती मंदिरांची स्थापत्य शैली - प्रा.डॉ. कोंडेकर आर. एस.	19 - 23
5.	अजिंद्यातील भित्तीचित्रामध्ये दडलेला निवडक जातककथांचा नाट्यपूर्ण कथाविस्तार : एक अभ्यास - डॉ. वैशाली केशव बोदेले	24 - 28
6.	राजा गंधर्वसेनाच्या मूर्तीची वास्तविकता एक अभ्यास - डॉ. अस्मिता हवालदार	29 - 36
7.	मानसपूरी (कंधार) येथील मूर्ती शिल्पातील भव्यशिल्प : भैरव क्षेत्रपाल - डॉ. राजाराम रा पिंपळपल्ले	37 - 40
8.	शिवकालीन किल्ले व किल्ले व्यवस्थापन - प्रा. डॉ. विद्यासागर पू. सोनकांबळे	41 - 43
9.	मुघल स्थापत्यकलेचा उत्कृष्ट भव्य नमुना - हुमायूंचा मकबरा - डॉ. अनिता शिंदे	44 - 47
10.	मराठेकालीन किल्ले स्थापत्यशास्त्र - डॉ. शिला कमलाकर स्वामी	48 - 50
11.	स्थापत्य शास्त्राचा उत्कृष्ट नमुना - किल्ले सोलापूर - श्रीमती मंजुषा कमलाकर स्वामी	51 - 53
12.	चलनी नाण्याचा उगम - श्री शैलेश सदाशिव सावे	54 - 59
13.	कन्नड तालुक्यातील दुर्लक्षित अंतूर किल्ल्याचा अभ्यास - प्रा. डॉ. संजय वाकळे	60 - 63
14.	सिंधू संस्कृतीकालीन- शिल्पकला / मुर्तीकला - प्रा.डॉ.युलिसिस एकनाथ भालेराव	64 - 67

मार्कंडा मंदिराचा ऐतिहासिक अभ्यास

- प्रा. जयवंत एन. काकडे
विवेकानंद महाविद्यालय भद्रावती, जिल्हा चंद्रगुरु.
मो. 9881562645, ई-मेल : atharvkakde@gmail.com

पूर्व विदर्भातील गडचिरोली जिल्ह्यात स्थित असलेले मार्कंडा मंदिर हे विदर्भ - मध्य भारतातील शिवमंदिरांपैकी एक आहे. मंदिर धार्मिक व स्थापत्य रचनेच्या दृष्टीने प्रसिद्ध आहे. वीज पडल्याने मुख्य मंदिराचे शिखर भन्न पावले असले तरी या मंदिराची भव्यता आणि धार्मिक महिमा व पावीत्र्य आहे. मंदिर निर्माणामध्यं धी पौराणिक, ऐतिहासिक आख्यायिका आहे. या दृष्टीने पुरातत्त्वीय शोधासाठे मार्कंडाचे ऐतिहासिक पैलू, धार्मिकता, मंदिर निर्माणाबाबतची मते, मंदिराचा निर्माण काळ, मंदिराची रचना व मूर्तिशिल्प याबाबत माहिती जाणून घेता याची म्हणून या शोधनिवंधासाठी 'मार्कंडा मंदिराचा ऐतिहासिक अभ्यास' हा विषय निवडण्यात आला.

विज शब्द : मार्कंडा, शिवमंदिर, मार्कंडेय क्रष्णी, वैनगंगा, जोगी, राष्ट्रकूट, उपांगराऊ.

प्रस्तावना :

महाराष्ट्र राज्याच्या जंगल युक्त पूर्व विदर्भ भागातील गडचिरोली जिल्ह्याच्या चामोरी तालुक्यात मार्कंडा या गावात मार्कंडा मंदिर स्थापन केले आहे. पूर्वी हा भूभाग स्कंदपुराण व सुजानिपात या ग्रंथातील माहितीनुसार मुलक राज्याचा भाग होता.¹ मार्कंडा गाव उत्तर अक्षांश $19^{\circ}56'$ ते $19^{\circ}13'$, पूर्व रेखांश $79^{\circ}53'$ ते $79^{\circ}21'$ वर असून स्थानिक परिसरात सदर मंदिर, मार्कंडेश्वर शिवमंदिर म्हणून प्रसिद्ध आहे. मार्कंडा मंदिर हिंदू देवतांमधील शिव देवतेला समर्पित आहे. मार्कंडा मंदिर एक मंदिर समूह आहे. आज येथील चार मंदिरे सुस्थितीत आहे. उर्वरित मंदिरांच्या अवशेषांची मोठ्या प्रमाणात पडऱ्याड झाली आहे. मेजर अलेकझांडर कनिंगहॅम यांनी सण 1873-74 आणि 1874-75 मध्ये भेटी देऊन सदर मंदिराचे आणि येथील शिलालेखांचे सूक्ष्म निरीक्षण करून त्या बदलची माहिती त्यांनी आपल्या भारताच्या पुरातत्त्व प्रवासवर्णनात 'सेन्ट्रल ग्रॅंडिन्सेस' या इंग्रजी ग्रंथात सविस्तरपणे दिलेली आहे.² तेव्हापासून हे मंदिर प्रकाशात आले.

सद्यस्थितीत सादर मंदिर समूह संरक्षित स्मारक म्हणून भारतीय पुरातत्व विभागाच्या संरक्षणाखाली आहे. वैनगंगा नदीच्या नयनरम्य किनाच्यावर असलेले हे मंदिर स्थानिकांसाठी धार्मिक श्रद्धेने आणि गिरनिकर्त्त्वे द्युष्माण झाले आहे. या मंदिराविषयी वेगवेगळ्या दृष्टिकोनातून त्याच्या इतिहासानी नर्णने करणारी वेगवेगळी आख्याने आहेत. अशा आख्यानांमध्ये पौराणिक, साहित्यिक आणि पुरातत्त्वीय दृष्टिकोनांचा समावेश आहे हे मर्व दृष्टिकोन व मंदिराची माहिती पुढीलप्रमाणे.

विषयाची निवड :

मार्कड मंदिर केवळ चंद्रपूर-गडचिरोली जिल्हातच नाही तर मध्य भारतातील एक प्रसिद्ध श्रद्धास्थान, तीर्थस्थान आहे. अगदी प्राचीन काळापासून पवित्र ठिकाण असलेल्या मार्कडा मंदिराची ओळख अधिक लोकांपर्यंत पोहोचविणे आवश्यक ठरत होते. त्यामुळे या मंदिराची ऐतिहासिकता आणि धार्मिकता स्पष्ट करण्यासाठी मार्कडा मंदिराचा ऐतिहासिक अभ्यास या विषयाची निवड करण्यात आली.

- 1) मार्कडा मंदिर स्थापत्यावर प्रकाश टाकता येते.
- 2) आजही मोठ्या भक्तिभावाने मार्कडेश्वराची पूजाअर्चा व उपासना होत असल्याचे दिसून येते.
- 3) मार्कडेश्वर मंदिर निर्माणाबद्दल माहिती प्राप्त होते.

गृहीत कृत्य :

- 1) मंदिर निर्माण परंपरेची माहिती होईल.
- 2) मंदिराचे धार्मिक पुरातात्त्विक महत्व स्पष्ट होईल.

विषय विशेषण :-

मंदिर क्षेत्राची भौगोलिक व ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :

एकेकाळी विशाल असलेल्या फरंतु 1981 च्या जनगणनेनुसार 600 लोकसंख्या^१ असलेल्या मार्कडा गावाच्या पश्चिमेस मार्कडा मंदिर स्थापन आहे. मार्कडा गाव गडचिरोलीपासून पश्चिमेस 40 कि. मी., नागपूरपासून आग्नेयेस 184 कि. मी. तर चंद्रपूरपासून पूर्वेस सुमारे 65 कि. मी. अंतरावर वसले आहे.^२ मंदिर समूह निसर्गाच्या सानिध्यात दक्षिणवाहिनी असलेल्या वैनगंगा नदीच्या नयनरम्य वातावरणात फरंतु नदी जिथे उत्तर वाहिनी होते तिथे नदीच्या डाव्या किनारावर उंच खडकावर स्थापन केलेला आहे.

विदर्भातील प्राचीन धार्मिक स्थळांपैकीफारच थोडी धार्मिक ठिकाणे आपली ऐतिहासिक परंपरा आणि ओळख वाळगून आहे. त्यापैकीच मार्कडा शिवमंदिर समूह एक आहे. मार्कडा या क्षेत्राला एक मोठी ऐतिहासिक परंपरा असून या परिसरावर मीर्य, वाकाटक, सातवाहन, राष्ट्रकूट, चालुक्य, माना राजवंश, गोड राजवंश, भोसले, इंग्रज इत्यादी शासकांनी राज्य केले आहे. येथील परिसरात अगदी प्राचीन काळापासून ते भोसले काळापर्यंतचे पुरावशेष आढळून येतात.^३

मंदिर पीराणिक :

वैनगंगा नदीच्या काठावरील उंच खडकावर वसलेल्या मार्कडा गावाला त्याचे नाव व प्रसिद्धी, सुंदरजांभळ्या रंगाच्या दगडांनी बांधलेल्या मार्कडा मंदिर समुहामुळे मिळाली आहे. येथील शिवाच्या व नंदी मूर्तीवरून हे शिवाला समर्पित असलेले एक प्रसिद्ध मंदिर आहे. हिंदू धर्मातील प्रसिद्ध क्रपी मार्कडेय याच्या नावावरून या ठिकाणाला मार्कडा असे नाव पडले. मार्कडेय हा भूगु कुळातला एक क्रपी असून दहाव्या त्रेतायुगात झाला. याच्या नावावर मार्कडेय स्मृती, मार्कडेय सहिता, मार्कडेय पुराण, व वराह पुराण हे ग्रंथ आढळतात.^४ मार्कडेय पुराण हे अष्टादश महापुराणपैकी एक, विष्णू पुराणानुसार हे सातवे पुराण आहे. मार्कडेय क्रपी ने प्रोक्त असल्यामुळे याला हे नाव मिळाले आहे.^५ स्थानिकांच्या

मते मार्कंडेय क्रणिने येथे तपश्चर्या करून मार्कंडेय पुराणांची रचना केली तरोन सदा मार्कंडेश्वर मंदिराची निर्मिती केली आहे. परंतु मार्कंडेय क्रणीना वरदान मिळालेले ठिकाण नेमके कोणते आहे याचावतीत चिद्रामांमध्ये मतभेद आहे. इथे ज्या शिवलिंगाची मार्कंडेय क्रणी मोरुया भक्तिभावाने पूजा करीत त्या ठिकाणी शिवलिंगा सोबतच मुंदर मंदिर समूह आहे.¹⁰

अ. ज. राजूरकर यांच्या मते, मार्कंडेय क्रणीचा आश्रम उत्तर भारतात पुण्यभद्रा नदीच्या काढी होता. असा पुराणात उल्लेख आहे, तर मार्कंडेय क्रणी आजपासून चार हजार वर्षांपूर्वी होऊन गेले याचा ताळमेळ जुळत नाही.¹¹

पुरातात्त्विक :

पूर्व विदर्भातील भद्रावती, राजुरा, नेरी, भटाळा, मार्कंडा इत्यादी ठिकाणच्या मंदिरांची स्थापत्य रचना सारखीच दिसत असल्याने या मंदिर निर्माणाच्या जन्माची स्थानिक आठव्यायिका गोरच्या लक्ष्मनिया राजाच्या कथेप्रमाणेच आहे. हेमाडपंथ ने राक्षसांकडून मार्कंडा, भांदक, नेरी इत्यादी ठिकाणची सर्व मंदिरे एका गत्रीत बांधली आहे. ही हेमाडपंथी मंदिरांच्या उत्पत्तीची कथा चंद्रपूर, गढचिरोली जिल्हा व चन्हाड मध्ये मामान्य आहे. हेमाडपंथी मंदिराचा जनक हेमाद्री चा काळ इ. स. 1260 ते 1271 असा आहे. परंतु पुरातत्त्व शासनांनी मार्कंडा मंदिराची निर्मिती ही दहाव्या किंवा अकराच्या शतकातील सांगितली आहे. तसेच हेमाडपंथी मंदिरांपेक्षा मार्कंडा मंदिर अधिक सुंदर व विस्तृत आहे.¹²

मार्कंडा च्या उद्घस्त मंदिरावरील अनेक शिलालेख अद्याप उलगडलेले नाहीत. मार्कंडा मंदिरातील शिलालेखातील अक्षरे अशोक व गुप्तकालातील वर्णामध्ये आहेत तसेच खंडित स्वरूपाचे आहे. त्यामुळेच कटाचित आज पर्यंत ते कोणाताही उलगडले नाही.¹³ डॉ. र. ग. वोकर यांच्या संशोधनानुसारमंदिर परिसरात दहाव्या शतकाच्या उत्तराधारीतील नागरी शिलालेख नऊ आहेत.¹⁴ परंतु मंदिर निर्माणाच्या संबंधाने ते फारसे महत्वाचे नाही. मार्कंडा मंदिरातील एक शिलालेख 'मकरघ्यज जोगी 700' हा लक्षणीय आहे परंतु डॉ. हिंगलाल यांच्या मते तो मंदिरास भेट देणारा यांत्रेकरू होता.¹⁵

धार्मिकता :

वैनांगा जिथे उत्तराहिनी होते त्या पवित्र स्थळी मार्कंडेश्वर शिवमंदिर आहे. येथे हिंदू धर्माचे अनुयायी मोरुया श्रद्धेने पूजा-अर्चा करण्यासाठी येतात. वैनांगा येथे उत्तर वाहिनी झाल्यामुळे या स्थानाचे प्राचीन काळागामूळ धार्मिक महत्व आहे. भाविकांना विशेष आकर्षण आहे.¹⁶ मंदिराचे धार्मिक महात्म्य लक्षात घेऊनच या मंदिरातील दक्षिण दग्धाज्यावर 'श्री मकरघ्यज जोगी 700' असे शब्द लिहिले आहे. त्याचे विश्लेषण डॉ. हिंगलाल यांनी अंक 700 हे मकरघ्यजाचे शिस्तप्रिय शिष्य आहे असे केले.¹⁷ आणि आता ते मत ग्राह्य परण्यात आल आहे. याचा अर्थ मकरघ्यज च्या शिष्यांनी या मंदिरास भेट दिली होती. अ. ज. राजूरकर यांच्या मते मंदिरातील देवनागरी भाषेतील लेख हे यांत्रेकरू किंवा मंदिरास भेट देणारे यांनी लिहिले आहे. जसे कृष्णदेव यादव राजाचा मुलगा उपागराऊ याने इ. स. 1256 च्या मुमागास मार्कंडा मंदिराला भेट देऊन शिवास वर भागितला त्यावृत्त त्याने दोन ओळोत लेख करून ठेवला तोदेखील यांत्रेकरू होता. त्यांच्या मते, चीनमध्ये घौड धर्माचा प्रसार करण्यास गेलेला प्रसिद्ध घौड भिथू काशयप मातंग हा मार्कंडा जवळील महाल आमगाव चा रहिवारी होता. त्याने मार्कंडादेव व विहाराचा पाया भातला होता. त्यामुळे त्याचासुद्दा या श्रद्धा स्थानाशी संबंध असावा.¹⁸ संवत् 1519 जेथ वडी पंच जोगी रत्नघ्यज' या लेखावरून रत्नघ्यज नावाच्या एका जोगीने मंदिरास भेट दिल्याचे दिसून येते.¹⁹

मंदिरात दैनंदिन लोकांचा मोठा रावता आहे. महाशिवरात्रि मध्ये येथे जगा भरत असते ती सापारणता एक महिना चालते. ज्यामध्ये शिवाच्या दर्शनासाठी हजारो लोक येतात त्यामागे पाप पुण्य पवित्र होणे असा उद्देश असतो. मुमारे 30 हजार अभ्यागत या मंदिरास भेटी देत असत. परंतु 1908 मध्ये ती संख्या चार हजार पेक्षा जास्त नव्हती.²⁰ परंतु

अलीकडे धार्मिक श्रद्धा व पर्यटनाचे ठिकाण म्हणून मार्कंडा स्थळ प्रसिद्ध झाल्याने मंदिरास भेट देणाऱ्यांची संग्रहा दिवसेंदिवस वाढत आहे.

मार्कंडा मंदिर :

शिलालेखांच्या पुराव्यावरून गुप्त काळाच्या 3-4 शतके आधी देवालय किंवा वास्तू प्रकार असिल्यात होता असे निश्चित म्हणता येईल. परंतु त्याचे स्वरूप करते होते यावावत मात्र काहीच सांगता येत नाही. म्हणून सद्यस्थिरीत ज्ञात असणाऱ्या मंदिर या वास्तू प्रकारापेक्षी गुप्त - वाकाटक काळातील मंदिरे प्राचीन ठरतात. कुणाण काळात मुऱ झालेली देव-देवतांच्या मूर्तीं बनविण्याची परंपरा पुढील काळात वाढत गेली आणि मूर्तीच्या स्थापनेकरिता मंदिरे निर्माण होऊ लागली. परिणामी संपूर्ण भारत मंदिर स्थापत्याने समृद्ध झाला. यानुसारच पूर्व विदर्भावर नजर टाकली तर आपल्याला पूर्व विदर्भातील विविध ठिकाणी मंदिर व त्यांचे अवशेष दृष्टीस पडतात. त्यातीलच मार्कंडा मंदिर एक प्रसिद्ध मंदिर आहे. मंदिर निर्माण, काळ व मंदिरातील शिलालेख :

मंदिर निर्मितीचा काळ व मंदिर निर्माण बाबत अभ्यासकांमध्ये मतभेद आहेत. मार्कंडा मंदिर समूहात ग्राही लिपीतील चार शिलालेख तर देवनागरी लिपीतील नऊ शिलालेख²⁰ उपलब्ध आहे. परंतु त्यातील एकाही शिलालेखाचा उपयोग मंदिराचा निर्माण काळ निश्चित करण्यासाठी होत नाही त्यामुळे, मार्कंडा मंदिराची निर्माण शैली, मूर्तीशिल्प व मंदिरातील शिलालेखांचा आधार घेऊन विविध अभ्यासकांनी आपले मत व्यक्त केले. अलेकझांडर कर्नागहॅमच्या मते, या मंदिराचे बांधकाम खजुराहो येथील बांधकामा सारखेच आहे, त्यामुळे सदर मंदिराचे बांधकाम दहाव्या शतकात झाल्याचे मत ते मांडतात. डॉ. शा. भा. देव यांच्या मते, मार्कंडा येथील देवळे खजुराहो सारखीच असल्याने ती खजुराहो येथील देवळा नंतरची व यादव काळापूर्वींची असावी. वा. वि. मिराशीच्या मते हे बांधकाम राष्ट्रकूट नृपती तिसरा गोविंद याने केले असावे. चंद्रपूरचा इतिहास या ग्रंथाचे लेखक अ. ज. राजुरकर यांच्या मते मार्कंडा मंदिर कोणत्या काळात कोणी बांधले असावे हा एक जटील प्रश्न आहे. याचा लिखित उल्लेख उपलब्ध नाही, पुढे ते म्हणतात या मंदिराचे बांधकाम कल्याणीचा चालूक्य राजा सहावा विक्रमादित्य विभुवनमल्ल याच्या कारकिर्दीत त्याचा भांदक येथील अधिकारी यांच्या देखरेखीखाली झाले असावे. यासाठी त्यांनी भद्रावती येथील शिलालेखाचा दाखला देऊन आपले मत मांडले आहे. गो. व. देगलरूकर या मंदिराच्या निर्मितीचा काळ इ. स. 10-11 वे शतक असा सांगतात²¹ पुरातत्व अभ्यासक अशोक सिंह ठाकुर यांनी राजुरा तालुक्यात सापडलेल्या परमार राजा जगदेव याच्या स्वर्ण नाणी संचावरून ।। व्या शतकात विदर्भात राजा जगदेव परमार राज्य करीत होता. त्याच्या काळात केवळ स्वर्ण वाणी चलनात होती. (अजून पर्यंत जगदेव ची चांदीव तांव्याची नाणी सापडली नाही) त्याची राजधानी चहांदू, चाहाड्यां मध्ये होती म्हणजे ते आजचे गडचांदू होय. जगदेव परमार हा त्याच्या स्वर्ण नाण्यात अंकित शिवलिंगावरून तो शिवभक्त होती म्हणजे ते आजचे गडचांदू होय. जगदेव परमार यांचा पराभव करून चातुक्य नरेश तैलप द्वितीय याने इ. स. 976 मध्ये राष्ट्रकूटाची सत्ता नष्ट करून तसेच मुंडव परमार यांचा पराभव करून माळवा व विदर्भ आपल्या राज्यास जोडले. यावरून चातुक्य नरेश तैलप किंवा त्यानंतरचा विक्रमादित्य विभुवनमल्ल याच्या कारकिर्दीत या मंदिराची उभारणी झाली असावी याला पूरक पुरावा म्हणून भांदक येथील शिलालेख व मूळ

येथील ताप्रपट आहेत.

या विवेनगावरून मंदिराचा निर्गाण काळ इ. स. 10-11 वे शतक ठरतो. परंतु मंदिराची पौराणिकता लक्षात घेता या अगोदरही मार्कडा येथे मंदिरे उभारली नसेल असे नाही, हे स्थळ इ. स. सहाब्या-सातव्या शतकापासून भार्मिक क्षेत्र म्हणून प्रसिद्ध असावे असे तिथे मिळालेल्या 6-7 व्या शतकातील 'प्रगश्ची' आणि 'वणनागश्ची' उल्लेखित शिलालेखावरून म्हणता येते.²³ कालोघातील मंदिराची झालेली पड़झड परंतु भार्मिक क्षेत्र म्हणून प्रसिद्ध असलेले महत्त्व लक्षात घेऊन गुन्हा या पवित्र स्थळी 10-11 व्या शतकात मार्कडेश्वर मंदिराचे रूपात भव्य मंदिराची उभारणी करण्यात आली असे म्हणण्यास वाव आहे.

मंदिराची रचना :

हिंदू धर्मियांची आस्था असलेल्या पवित्र वैनगंगा नदीच्या किनान्नावरील उंच भागावर जिथे वैनगंगा उत्तरवाहिनी होते तिथे आपल्या भावना अर्पण करण्यासाठी या पवित्र मंदिर समूहाची उभारणी केली आहे. 196 फुट लांब, 118 फुट रुंद व 9 फुट उंच असलेल्या आणि पश्चिंगडील दोन बाजूला दोन दरवाजे तसेच सर्व देवळांचा समूह वयण्यास प्रवेश करण्यासाठी दक्षिणेस असलेले एक मुख्य प्रवेशद्वार अशा पारकोटात अलेकळांडर कनिंगहॅम यांनी वीस पेक्षा जास्त मंदिरे असल्याचा उल्लेख केला आहे.²⁴ त्यामध्ये मार्कड, नंदिकेश्वर, यमधर्म, मृकंड, मृत्युंजय, कोटेश्वर, उमा महेश्वर, दस अवतार, जोडलिंग, शिव, नाग कऱ्यी, नाव नसलेले, नाव नसलेले, गणेश, विश्वेश्वर, मामलेश्वर, शिव, द्वारका स्तंभ, भीमा शंकर, पडके, धर्मशाळा, पडके, राज राजेश्वर, पडके ही आहे.²⁵ कनिंगहॅमच्या मते, त्यांनी पाहिलेल्या मंदिरांचाहा सर्वात सुंदर समूह आहे. निसं शयपणे मार्कडा मंदिर एक महान प्राचीन मंदिर आहेत.²⁶

सुप्रसिद्ध पुरातत्त्वज्ञ हेड्री कझिन्स यांनी 1924-25 मध्ये केलेल्या सर्वेक्षणात येथे 24 मंदिरे असल्याचा उल्लेख केला आहे. परंतु सद्यस्थितीत या समूहात अठरा मंदिरे विलिन अवस्थेत असून त्यांपैकी मार्कडेय कऱ्यी, यमधर्म, मृकंड कऱ्यी, आणि शंकर ही चार मंदिरे कलात्मकदृष्ट्या उल्लेखनीय आहे. याही मंदिरात मार्कडेश्वर (मार्कडेय कऱ्यी) हे पूर्वाभिमुख मंदिर शिल्प कृतीचे वैपुल्य, भव्यता आणि सौंदर्य यासाठी अप्रतिम आहे.²⁷

मार्कण्ड कऱ्यी मंदिराचा पदविन्यास येथील मंदिर समूहातील एक प्रातिनिधिक ठरतो. मार्कडेय कऱ्यी मंदिराचे अधिष्ठान कनी पट्ट कुंभ आणि नक्षीदार पट्टांनी सुशोभित आहेत. हे मंदिर निरंधार पट्टीचे असून मंडपाच्या भिंतीची उभारणी नंतर करण्यात आली आहे. ते अर्धमंडप, अंतराळ आणि गर्भगृह या स्थापत्य रचनेतील आहे. या मंदिराची तुलना खजुराहो येथील मंदिर स्थापत्याशी केली जाते. मार्कडेय कऱ्यी मंदिराचा बाह्यांग हा खजुराहो येथील मंदिराप्रमाणे जंधा भागावर तीन स्तरात देवीदेवाच्या आणि अन्य शिल्प करून सुशोभित केले आहे. सदर मंदिरावरील अलंकरण हे विलोभनीय असेच आहे. परंतु येथे खजुराहो येथील मंदिराप्रमाणे वरील तीनही स्तरात मिथुन शिल्पे नाहीत. हे येथील वैशिष्ट्य मानावे लागेल.²⁸

या मंदिराला पूर्व, दक्षिण व उत्तर बाजूंस अर्धमंडप असून त्यावर पूर्वी शिखरे होती. अर्धमंडपाशिवाय सभामंडप, अंतराळ व गर्भगृह असे इतर भाग आहेत. पूर्वेला नंदीमंडप आहे. त्याचे विधान तारकाकृती असून गूढमंडपातील रंगशिळा मध्यभागी नेहमीपेक्षा अधिक उंचीवर बांधली आहे.²⁹ पावणेतीनशे वर्षांपूर्वी वीज पडून या मंदिराचे फार नुकसान झाले शिखाव व सभामंडप आवर कोसळले व त्याचे नुकसान झाले.³⁰ तेव्हा तत्कालीन गोंड रानी हिरवाईने त्याचा जीर्णोद्धार केला;³¹ पण पूर्ववत छत व शिखाव त्यांना बांधता आले नाही.

प्रतिमा :

मंदिराच्या गर्भगृहात मंदिराची अधिष्ठात्री देवता शिव लिंग आहे. मुख्य मंदिराचे बाह्यांग व अंतरंग शिल्पांनी अलंकृत असून देवदेवतांची वाहने, शिखावावर वानरांच्या क्रीडा, बदकांचे कळव, हत्तीणीची प्रसूती, पक्ष्यांची शिकार

वगैरे दृश्य दाखविली आहेत. प्राणीसमूहात वानर, वाघ, हत्ती व पक्षी आहेत. या मंदिराच्या स्तंभावार, नितानावर तसेच मंडोवरावर तीन रांगात सुमारे चारशे स्वतंत्र शिल्पे आहेत. त्यांत देवदेवता, अष्टदिनामाल, सुरसुंदरी आणि वाघ, सिंह, घोडा, हत्ती, एडका, मांजर इत्यादी विविध प्रकारचे व्यात यांच्या आकृत्या आहेत. त्यांकी अध्याहृत अधिक मूर्ती शेव संप्रदायातील आहेत. विशेषत: त्या शिव-पार्वती व त्यांच्या श्रीगणेश, कार्तिकेय, भैरव आदी उपदेवता असून सप्तमातृका, विष्णू-लक्ष्मी, सरस्वती, अन्नपूर्णा, दशावतार, रामायण-महाभारतातील प्रसंग इत्यादीचे मनोहर शिल्गांकनही आहे. अपारांत वा सुरसुंदरीत विविध नृत्यांगना, दर्पणधारी, पुत्रवल्लभा, बासरीवादक, शालभंजिका इत्यादी प्रकार असून सुरसुंदरीतील पत्रलेखिका, केशरचना करणारी अपारा, काटा काढणारी, कंदुक क्रीडा करणारी, काजळ घालणारी इत्यादी शियांच्या प्रतिमा आहेत. काही ठिकाणी वाली - सुग्रीव युद्ध, लवकुश व श्यामकर्ण अश्व, भीम - द्व्योधन मल्लयुद्ध यासारखे प्रसंग कोरलेले आहेत. याशिवाय या मंदिराच्या परिसरात इतरही अनेक प्रतिमा आहेत.¹²

निष्कर्ष :

- मंदिर शिव देवतेला समर्पित आहे.
- मंदिर निर्माणाबाबत अभ्यासकांमध्ये एकमत आढळत नाही.
- स्थल महात्म्य पौराणिक असले तरी मंदिराची निर्मिती दहाव्या अकराव्या शतकात झाली आहे.
- चालत आलेली परंपरा लक्षात घेता मार्कडेय त्रिपीच्या पदस्थराने सदर भूमी पुनित झालेली दिसून येते.
- उत्तरवाहिनी वैनगंगा नदीच्या किनारी स्थित असल्याने मंदिराबाबत जनमानसात विशेष पूजनीय भाव दिसून येतो.
- मंदिरांवरदेवी-देवता, पशु-पक्षी, महाकाव्यितील दृश्य, अप्सरा, सुरसुंदरीइत्यादीचे अंकित अंकित केले आहे.
- मार्कडा मंदिरास स्थापत्य कला व मूर्तिकलेचा संपन्न वारसा लाभला आहे.
- मार्कडादेव धार्मिकदृष्ट्या महत्वपूर्ण असल्याने सामान्य लोकांवरोवरच साधु-संत, राजे लोकही शिवाचे दर्शन घेत होते.
- मंदिराची स्थापत्यशैली हेमाडपंती पद्धतीची नाही तर नागर शैलीची आहे.
- मार्कडा मंदिर पूर्व विदर्भातील सर्वात भव्य मंदिर समूह असलेले श्रद्धास्थान आहे.
- परिसरातील भाविक लोक आपले पाप दू व्हावे म्हणून मार्कडेश्वराचे दर्शन घेतात.
- महाशिवात्री निमित्त होणाऱ्या जत्रेत हजारो लोक आपल्या श्रद्धा शिवाला अर्पण करून देवाण-घेवाणीचे व्यवहार करतात.

संदर्भ :

- राजुरका, अ. ज., चंद्रपूरचाइतिहास, महाकाली प्रकाशन, चंद्रपूर द्वितीय आवृत्ती, 1982, पृ. क्र. 362.
- <https://mr.m.wikipedia.org>
- चंद्रपूरचाइतिहास, पृ. क्र. 363.
- लक्ष्मणशास्त्री, जोशी, (संपा), मराठी विश्वकोश, खंड 13, महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश प्रंयनिर्मिती मंडळ, मुंबई प्रथम प्रकाशन, 1987, पृ. क्र. 373.
- <https://gadchiroli.gov.in>
- चंद्रपूरचाइतिहास, पृ. क्र. 362.
- महादेवशास्त्री, जोशी, भारतीय संस्कृतीकोश, खंड 7, भारतीय संस्कृतीकोश मंडळ, पुणे, 2000, पृ. क्र. 338.
- भारतीय संस्कृतीकोश, पृ. क्र. 339.
- टेंभेकर, नलिनी, पूर्व विदर्भातील ऐतिहासिक व प्रेक्षणीय स्थळे, पृ. क्र. 70.
- चंद्रपूरचाइतिहास, पृ. क्र. 364.